

TÜRK DÜNYASI GRAMER TERİMLERİ KILAVUZU'NA KATKILAR VE EKLENEN TERİMLERE GENEL BİR BAKIŞ*

Contributes to Turkish World Grammatical Terminology Guide and an Overview to Added Terms

Neşe HARBALİOĞLU**

Gazi Türkiyat, Güz 2016/19: 51-71

Öz: Türk lehçeleri alanında çalışanlar için lehçenin gramer yapısının ve gramer anlayışının ortaya konması, farklı coğrafyalardaki mevcut yapıların nasıl yorumlandığının öğrenilmesi gramerlere farklı açılardan bakmayı da beraberinde getirmektedir. Öğrenilen ya da üzerinde çalışılan lehçenin gramer anlayışının oluşmasında çeşitli dilbilim akımları, diğer gramer anlayışlarının da etkisi olabilmektedir. Bu etkilenmeler ile birlikte araştırmacılar farklı görüşleri kendi bakış açılarına göre geliştirerek gramer anlayışına yeni yorumlar getirebilir. Bu nedenle dilbilim akımlarının yanında Türkiye Türkçesi ile benzerlikler gösteren lehçelerin gramerlerinin ve gramer terimlerinin bilinmesi önem taşımaktadır.

Türk dünyasındaki gramer terimlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının öğrenilmesinde Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'nun önemli bir yeri vardır. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'nda 453 Yeni Uygur Türkçesi gramer terimi bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'nun Yeni Uygur Türkçesi gramer terimleri dizisinde yer almayan ve Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarında terim karşılığı bulunan 84 gramer terimi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Yeni Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Gramer Terimleri

Abstract: For employees in the field of Turkish dialects, demonstrating the grammatical structure of the dialect and understanding of grammar, learning how to interpret the existing structures in different geographies brings to look at different ways to grammar. On the formation of learned or to be studied understanding of the grammar of the dialect, various trends in linguistics and other grammatical understanding can be an effect. These exposures according to researchers with different views can bring new interpretations to the understanding of grammar and develop their own perspective. Therefore, the grammar of the dialect shows similarities with Turkey Turkish alongside the current linguistic and grammatical terms are important to be known.

Turkish World Grammatical Terminology Guide has an important place in learning the Turkey Turkish equivalents of the terms in the Turkish World. There are 453 New Uighur grammatical terms in the Turkish World Grammatical Terminology Guide. This study will focus on 84 grammatical terms which are not included in the New Uighur Turkish section of Turkish World Grammatical Terminology Guide have equivalents in the Turkey Turkish grammatical studies.

---

* Bu makalenin Eklenen Gramer Terimleri ve Türkiye Türkçesindeki Gramer Terimi Karşılıkları bölümü 1. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu'nda (28 - 30 Mayıs 2015) sunulan Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'ndaki Yeni Uygur Türkçesi Gramer Terimlerine Katkılar adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Neşehir/TÜRKİYE. nese80nese@gmail.com. Gönderim Tarihi: 18.07.2016. Kabul Tarihi: 24.10.2016.

Keywords: Turkish World Grammatical Terminology Guide, New Uighur Turkish, Turkey
Turkish, Grammar Terms

Giriş

Türk lehçeleri ya da bu lehçelerin gramerini çalışan araştırmacılar için ilgili alanın gramer anlayışının bilinmesi önem taşımakta, bu çalışmalarda karşılaşılan gramer terimlerinin anlaşılmasında Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu önemli rol oynamaktadır.

Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'ndaki Yeni Uygur Türkçesi bölümünde 453 gramer terimi bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesi gramer terimleri coğrafi tasnif göz önünde bulundurularak verilmiş, Doğu Türkistan coğrafyasındaki Uygur gramercilik anlayışının yanında Kazakistan'daki Uygur gramercilik anlayışına ait terimler de çalışmaya alınmıştır. Dolayısıyla Yeni Uygur Türkçesine ait gramer terimleri verilirken terimin yanında parantez içinde belirtilen Doğu Uygur ve Batı Uygur ifadesi, Doğu Türkistan'da iki gramercilik anlayışı olduğunu göstermemekte; Doğu Uygur ile Doğu Türkistan'daki Uygur gramercilik anlayışı, Batı Uygur ile Kazakistan'daki Uygur gramercilik anlayışı kastedilmektedir.

1. AMAÇ VE YÖNTEM

Yeni Uygur Türkçesi gramer terimlerinde Türkiye Türkçesindeki gramer terimlerine birebir karşılık gelen terimler olduğu gibi gramer karşılığı olmayan terimler de bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'nun Yeni Uygur Türkçesi gramer terimleri dizisinde yer almayan ve Türkiye Türkçesi gramerciliğinde (Açıkgöz ve Yelten 2005; Ahanov 2008; Aksan 2007; Atabay vd. 1981; Atabay vd. 1983; Aydın 2006; Banguoğlu 2007; Baskakov 2011; Başkan 1967; Bilgegil 1963; Boz 2004; Bozkurt 2000; Buran ve Alkaya 2014; Delice 2008; Demir ve Yılmaz 2003; Demiray 1967; Dizdaroğlu 1976; Ercilasun 2008; Erkman Akerson 2000; Ferdinand de Saussure 1976; Ferdinand de Saussure 1978; Hatiboğlu 1972; Hatiboğlu 1978; Hengirmen 1999; Huber 2008; Kahraman 2007; Karaağaç 2009; Karahan 1993; Karahan 2004; Kaşgarlı 1992; Korkmaz 2007a; Korkmaz 2007b; Özkan ve Sevinçli 2008; Öztürk 1994; Tarikdaroğlu 1994; Toklu 2009; Topaloğlu 1989; Uzun 2004; Üçok 1947; Vardar vd. 1980; Vardar 2001; Vardar vd. 2002; Yazıcı-Ersoy 2007) terim karşılığı bulunan Doğu Türkistan'daki Uygur gramercilik anlayışına ait 84 gramer terimi üzerinde durulacaktır.

Tespit edilen bu gramer terimlerinin Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde nasıl ele alındığı işlenerek Türkiye Türkçesi gramercilik anlayışındaki terim karşılıkları

verilecektir. Her iki lehçede denklikleri bulunan terimlerin kapsadığı yapılar kimi zaman bütünüyle aynı olmamakta, terimlerin sınırları arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Böyle bir farklılığın olması durumunda ilgili farklılık ait olduğu maddenin içinde belirtilecektir.

2. EKLENEN GRAMER TERİMLERİNİN YENİ UYGUR TÜRKÇESİ GRAMERCİLİĞİNDE ELE ALINIŞ BİÇİMİ

analitik usulda yasalğan yasalma söz: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde *bügün*<bü+gün “bugün”, *huşal*<*huş+hal* “memnun” gibi ikiden fazla sözcüğün birbirine eklenmesi ile oluşan sözcüklerdir (Seper ve Yolboldi 2002: 146).

at: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde nesne, olay, yer, zaman ya da düşünceyi karşılayan *kız* “kız”, *şehir* “şehir”, *ékil* “akıl” gibi sözcükler bu terim ile karşılanır (Seper ve Yolboldi 2002: 156-158; Tömür 1993: 41; Musa 1985: 197; Ehmet 1981: 572; Böreyar 2004: 102).

bağlığuçi arkilik bağlangan teñdaş murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iki ya da daha fazla cümlenin bağlama edatları ile bağlandığı cümledir ve birleşik cümlenin bir türü kabul edilir. *U tirişip öginidu ve ögengenlirini işliteleydu* “O çabalayıp öğrenir ve öğrendiklerini kullanır”; *Nadanlık yaman illet ve hemme külpetlerniñ anisi, bilmeslik yaman illet, emma unidinmu yamanrak illet bilip turup özini bilmeslikke sélištur* “Cahillik kötü illet ve bütün kötülüklerin anası; bilmemek kötü illet, ama ondan da kötüsü illet olduğunu bilip bilmezlikten gelmek” gibi yapılar bu cümle türüne dâhil edilir (Böreyar 2004:345).

bağlığuçi(lar) arkilik bağlangan teñdaş қоşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde yapı ve anlam açısından eşit derecede birbirine bağlanarak basit cümlelerin bağlama edatları ile meydana getirdiği cümledir. *Ya men baray, ya sen bar* “Ya ben gideyim ya sen git”; *Her қандақ işniñ yoli bolidu, şundaқla u işniñ özige layıқ usulimu bolidu* “Her türlü işin bir yolu vardır, öyleyse o işin kendine has bir yöntemi de vardır” cümleleri bu türe örnektir (Baki 1983: 263, 264, 267; Ehmet 1981: 913).

bağlığuçi(lar)sız bağlangan teñdaş қоşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde eşit hüküm bildiren cümlelerin bağlama edatları olmadan oluşturduğu cümledir ve birleşik cümle kabul edilir. *Bizge ittıpaқlıқ kérek, bölünüş kérek emes* “Bize birlik gerek, bölünmek değil”; *Ademniñ téşiға бақма, içige бақ* “İnsanın dışına bakma, içine bak” gibi cümleler sıralı cümle olarak verilir (Baki 1983: 267, 269; Ehmet 1981: 921, 922).

bağlığuçilik teñdaş қоşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde eşit hüküm bildiren cümlelerin bağlama edatları ile birbirine bağlandığı cümledir. *Ürümçide éçilidiған yiginğa ya men barimen yaki Ethem baridu* “Ürümçide yapılacak toplantıya ya ben giderim ya da Ethem gider”; *Biz hemmimiz tolуқ keldуқ, peket senla*

kélelmey kaldıñ “Biz hepimiz tamamen geldik, ama sen gelemedin” gibi cümleler bu terim ile karşılanır (Musa 1985: 366, 370).

bağlıgüçlilik teñdaş murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bağlama edatları aracılığıyla birbirine bağlanan cümlelerin oluşturduğu birleşik cümledir. *Men uni peket körüp baqmığan, hetta isminimu añlap baqmığan* “Ben onu kesinlikle görmedim, hatta ismini de duymadım”, *Edebiyat-senet eserliride eks ettürülgen turmuş adettiki turmuşka qarıganda téhimu yüksek, téhimu yarkın, téhimu yığınçak, téhimu tipik, téhimu gayıvı bolıdu ve şundaq boluşı kérek, şuniñ üçün u, téhimu umumiy haraktır alğan bolıdu* “Edebiyat sanat eserlerine yansıtılan yaşam normal yaşama göre daha yüksek, daha parlak, daha derli toplu, daha tipik, daha ideal olacaktır ve böyle olması gerekir, bu nedenle daha genel bir özellik kazanmış olur” cümleleri bağlı cümledir (Nesrulla 1981: 305-307).

bağlıgüçsüz bağlanmış teñdaş murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iki ya da daha fazla cümlelerin bağlama edatları olmadan anlam açısından birbirine bağlandığı birleşik cümledir. *Oğulniñ merdliki atıgı talıq, kızniñ uzluqi anıgı talıq, dannıñ tokluğu tuprakka bağliq, gülniñ camalı yaprakka bağliq* “Oğulun mertliği ataya bağlı, kızın güzelliği anaya bağlı, tanenin tokluğu toprağa, gülün güzelliği yaprağa bağlı”; *Oqutkuçı ders sözlevatıdu, oquğuçılar ders añlavatıdu* “Öğretmen ders anlatıyor, öğrenciler ders dinliyor” gibi cümleler bu türe örnektir (Börevar 2004: 346).

bağlıgüçsüz teñdaş kışma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde eşit hüküm bildiren cümlelerin bağlama edatları olmadan birbirine bağlandığı cümledir. *Ékilsizniñ épi yok, tiñşigidek gipi yok* “Akılsızın çaresi yok, dinlenecek sözü yok”; *Özini sorıgıñ sheherge sultan, özini sorımıgıñ ötükke ultañ* “Kendine hâkim olan şehre sultan, kendine hâkim olamayan çizmeye taban” cümleleri bu türe örnektir (Musa 1985: 366, 367).

bağlıgüçsüz teñdaş murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümleleri bağlama edatları olmadan birbirine bağlanan birleşik cümledir. *Yaltıraydu bestniñ tarih eynigide, carañlaydu nahşañ kelbim keñligide* “İşıldar bedeninin tarih aynasında, çınlar şarkın kalbimin genişliğinde”; *Hissi biliştin paaliyetlik türde terekki kilip ekliy bilişke ötülidu, yene ekliy biliş arkilik paaliyetlik türde inqilaviy emiliyetke yetekçilik kilinidu, subéktip dünya ve obéktip dünya özgertilidu* “Duyusal biliştin faal olarak gelişip aklî bilişe geçilir, yine aklî biliş aracılığı ile faal olarak devrimci gerçeğe önderlik edilir, öznel dünya ve nesnel dünya değiştirilir” cümleleri bu türe örnektir (Nesrulla 1981: 307, 308).

baş bölek: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde genel eğilim temel öğelerin özne ve yüklem olduğu yönündedir. *Gülñar bilen Ruhsar ağırip kalğanlıqtin derske katnışalmıdi* “Gülñar ile Ruhsar hastalandığından derse katılmadı”; *Biz Marks*

eserlerini okumatimiz "Biz Marks'ın eserlerini okuyoruz" cümlelerindeki altı çizili sözcükler temel ögedir (Ehmet 1981: 834, 845).

baş morfema: Sözcüğün leksikolojik anlamına temel olan şekilbirimdir. *Aşpez "aşçı", yaşlılık "gençlik" örneklerindeki aş "yemek", yaş "genç" yapıları anlamlı şekilbirimdir (Seper ve Yolboldi 2002: 143).*

bayan cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bir durumu, işi ya da hareketi bildiren cümledir. Bildirme cümlelerinde anlam, cümle grubundaki sözcük ya da sözcük gruplarının, özellikle yüklem yapılarına ve anlamına bağlıdır. Bu cümleler iş ya da hareketin sonucunu bildirir. *Helkni biz teşkilleyimiz "Halkı biz organize ediyoruz"; Şehrim bağrıda körüp yéni tús, külüp, zoħlinip köçilar kezdim "Şehrimin bağrında yeni bir renk görüp, gülüp, sevinip sokaklar gezdim" cümleleri bu türe örnektir (Nesrulla 1981: 239-240; Ehmet 1981: 803-805; Baki 1983: 195-197, İmin 2003: 571).*

békindurğuçi cümlisi ki bağlığuçisi bilen kelgen békindilik murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde yardımcı cümle ile ki'nin eklendiği temel cümleden oluşan birleşik cümledir. Bu cümle türünde temel cümle başta, yardımcı cümle sonda gelir. *Bu tağ şundağ igizki, uniñ üstidin uçar kanatlarımı ötelmeydu "Bu dağ o kadar yüksek ki onun üstünden kuşlar da geçemez"; U şundağ hoşal boldiki, hetta nime kılarını bilmey kaldı "O öyle mutlu oldu ki, hatta ne yapacağımı bilemedi" yapıları bu türe örnektir (Nesrulla 1981: 315).*

belge haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bu gruptaki zarf tümleçleri sadece durum bildiren zarfları karşılamaktadır. *Bizni ortağ menpeet ve ortağ ğaye mustehkem birleştürgen "Bizi ortak menfaat ve ortak amaç birleştirmiştir"; Ammidin ayrılmisakla çokum ğelbe kazinimiz "Halktan ayrılmazsak kesin zafer kazanırız" cümlelerindeki altı çizili sözcükler bu türe örnektir (Ehmet 1981: 870, 871).*

birikken söz: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iki ya da daha fazla sözcüğün birleşerek tek bir anlamı karşıladığı, tek bir soruya cevap olduğu, en az birinin anlam kaymasına uğradığı sözcüklerdir. *Köz karaş<köz+kaş "bakış açısı", kök taş<kök+taş "bakır sülfatı" gibi sözcükler bu terimle karşılanır (Seper ve Yolboldi 2002: 146, 147).*

cümle ahañi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümlede sözcüklerin sert, yumuşak, uzun, kısa, alçak ya da yüksek sesle söylenmesidir. Öfke, sitem gibi duyguların ifade edilmesinde kullanılan tonlama cümlelerin tümüne sinebilir (Seper ve Yolboldi 2002: 76, 77).

cümle bilen grammatikilik bağlınişi yok sözler: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümledeki öğelerle sözdizimsel ilgi kuramayan, kendine özgü vurgusu ile cümledeki diğer öğelerden ayrılan sözcük ya da sözcük gruplarıdır. Cümledeki ünlemler, seslenme sözcükleri ve kişisel görüş bildiren sözcükler cümle dışı ögedir. *Hey ukam, muşu yol bilen baramdu "Hey kardeşim, bu yolla gidilir mi";*

Pah, étiñmu özeñge oħşaş çiraylık iken “Vay, adın da senin gibi güzelmiş” gibi örneklerdeki altı çizili sözcükler cümle dışı öge kabul edilmiştir (Nesrulla 1981: 290; Ehmet 1981: 888; Musa 1985: 354; Baki 1983: 247; Seper ve Yolboldi 2002: 351; Böreyar 2004: 331).

cümle urğusi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümledeki belli bir sözcüğün diğer sözcüklere göre daha güçlü söylenmesidir (Seper ve Yolboldi 2002: 74).

cümliniñ baş bölekliri: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde özne ve yüklem cümlelerin temel ögeleri kabul edilmektedir (Nesrulla 1981: 260-266; Baki 1983: 218-223).

cümliniñ egeşme bölekliri: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde nesne, tamlayan, arasöz, zarf tümleci cümlelerin yardımcı ögeleri kabul edilmektedir (Nesrulla 1981: 266-277; Baki 1983: 223-239).

cüp söz: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bu terimin sınırlarında araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar (Tömür 1993: 28-30; Seper ve Yolboldi 2002: 147, 148) sözcüğün tekrarı yoluyla oluşan yapıları ve anlamca birbiriyle ilgili sözcüklerin birbirine tabi olmadan eşit derecede bağlandığı *kirim-çikim* “gelir gider”, *kiş-yaz* “yaz kış” gibi yapıları *cüp söz* kabul ederken; bazı araştırmacılar (Ehmet 1981: 548, 550; Musa 1985: 187, 189; İmin 2003: 412, 413) sözcüğün tekrarı yoluyla oluşan *kattık-kattık* “sert sert”, *kat-kat* “katmer katmer” gibi yapıları *tekrariy söz*, birbiriyle ilgili sözcüklerin birbirine tabi olmadan eşit derece bağlandığı *ilim-pen* “ilim fen”, *küç-kuvvet* “güç kuvvet” gibi yapıları ise *cüp söz* olarak adlandırır.

çék kéliş: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde eylem ile ilgili sınırın son noktasını bildiren *-çiçe* ekli isimler bu terimle karşılanır. *Uniñ yüzi kulikiçiçe kızirip ketti* “Onun yüzü kulağına kadar kızardı” cümlesindeki altı çizili sözcük sınırlama durumundadır (Tömür 1993: 65).

çirmişiş munasivitediki éniqliğuçi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iyelik sistemi içinde birbirine bağlanan tamlamalardaki *-niñ* ve *ø* ekli tamlayanlar bu terimle karşılanır. İsim tamlamasındaki tamlayan, cümle ögesi içinde verilir. *Öğinişniñ ehmiyiti* “öğrenmenin önemi”, *yamanniñ kasapiti* “kötünün uğursuzluğu” tamlamalarındaki altı çizili sözcükler ekli tamlayandır (Seper ve Yolboldi 2002: 334, 335).

derice-miğdar haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde derece ya da miktar bildiren zarf tümlecidir. *Sen héli semrip kapsen* “Sen hayli şişmanlamışsın”; *Okuğuçılar sinipka birdin-ikkidin kelişke başlıdi* “Öğrenciler sınıfa birer ikişer gelmeye başladı” cümlelerindeki altı çizili sözcükler zarf tümlecidir (İmin 2003: 583-586).

egeşme bölek: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde nesne, tamlayan, arasöz ve zarf tümleci yardımcı ögedir (Ehmet 1981: 849, 850, 865).

egeşme morfema: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde müstakil bir parça olan ve sözlüksel bir anlam ifade etmeyen şekilbirimdir. *Samsipez* "börekçi", *étizlik* "ekinlik" gibi sözcüklerdeki *-pez*, *-lik* yapıları görevli şekilbirimdir (Seper ve Yolboldi 2002: 143).

halet: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümlede işin ya da hareketin durumunu, yerini, zamanını, nedenini, amacını bildiren yardımcı ögedir. *U küliüp sözlidi* "O gülüp konuştu"; *Akam takka ketti* "Ağabeyim dağa gitti" cümlelerindeki altı çizili sözcükler zarf tümlecidir (Nesrulla 1981: 276; Ehmet 1981: 868; Baki 1983: 235; Musa 1985: 338; Savut 1991:368; Seper ve Yolboldi 2002: 339; İmin 2003: 583; Böreyar 2004: 309). Uygur araştırmacıların zarf tümleci sınırlarında farklılıklar bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümle öğeleri sınıflandırmalarında dolaylı tümleç olmadığı için Türkiye Türkçesi gramerciliğinde dolaylı tümlece denk gelen yapılar Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sadece nesne ya da sadece zarf tümleci olarak verilebilmektedir. Bulunma, ayrılma ve yönelme eki alan bu yapıların kişiyi ve cansız bir varlığı karşılaması durumunda nesne, yeri karşılaması durumunda zarf tümleci kabul edildiği de görülür (Baki 1983: 224-226, 228, 235; Böreyar 2004: 304, 311; Ehmet 1981: 850-852, 868-872, 868-872; İmin 2003: 582, 583, 585; Musa 1985: 335, 338-340; Nesrulla 1981: 270, 271; Seper ve Yolboldi 2002: 341, 342).

herket nam haraktirlik söz birikmisi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde tamlananı isim-fiilden oluşan sözcük grubudur. *On kêtim yéziş* "on kez yazmak", *öyde olturuş* "evde oturmak" yapıları isim-fiil grubuna örnektir (Musa 1985: 318).

hever cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bir işi, durumu ya da hareketi ifade eden cümledir. *Pakiriğanniñ hemmisi altun emes* "Parlayan her şey altın değil"; *Hava oçuk, soğuk ve süzük havada kıro tozanliri parkırap leylep yürüdü* "Hava açık, soğuk ve temiz; havada kırağı parçaları ışıdayıp uçuyor" cümleleri bildirme cümlesidir (Seper ve Yolboldi 2002: 313-314; Böreyar 2004: 264).

igilik cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde gramatikal öznenin bulunduğu cümledir. Öznenin açıkça söylenmeyip yüklemden anlaşıldığı durumlarda da cümle, özneli cümle kabul edilir. *Milliy til milliy medeniyetniñ bir hil şeklidür* "Milli dil, milli medeniyetin bir başka şeklidir"; *Tünügün kitaphanığa bardim* "Dün kütüphaneye gittim" cümleleri özneli cümledir (Ehmet 1981: 898; Nesrulla 1981: 296; Baki 1983: 254; Seper ve Yolboldi 2002: 356; Böreyar 2004: 338).

igisiz cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde gramatikal öznenin bulunmadığı, öznenin kim ya da ne olduğunun anlaşılmadığı cümledir. Öznenin varlığı yükleme bağlıdır, yüklem çeşitli durumlarda öznesiz olabilir. *Tapşuruqni vaktida işleş lazim* "Ödevi zamanında yapmak lazım"; *Müzakire vaktidin toluk paydilinildi* "Görüşme zamanından tam faydalanıldı" gibi yapılar araştırmacılar

tarafından öznesiz cümle kabul edilmektedir (Nesrulla 1981: 297; Ehmet 1981: 899-900; Baki 1983: 255; Seper ve Yolboldi 2002: 357; Seyit 1988: 40).

imkanîyet tüsi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde canlının ya da nesnenin bir işi, hareketi yerine getirme becerisine sahip olduğunu bildiren şekildir. Fillin yeterlik şekli, fiile *-la-*, *-le-*, *-yala-*, *-yele-*, *-ala-*, *-ele-* şekil birimlerinin eklenmesi ile yapılır. *kör-ele-yemen>köreleyen* “görebilirim”, *al-ala-ma>alalma* “alama” gibi yapılar yeterliğe örnektir (Seper ve Yolboldi 2002: 271).

inkar cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde içinde *-mA* [-ma, -me] olumsuzluk eki, *değil* (emes), *yok* (yok), *hayır* (yağ) gibi sözcüklerin bulunduğu cümledir. *U çekimçini yahşi köridiğan birmu adem yok* “O dedikoducuyu beğenen bir kişi bile yok”; *Yağa yurtlarğa béríp musapir bolmağ oñay iş emes* “Başka memleketlere gidip misafir olmak kolay iş değil” cümleleri olumsuz cümledir (Raşidin 1994: 20).

intonatsiye: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde telaffuzda sözcüklerin, harflerin sert, yumuşak, uzun, kısa, alçak ya da yüksek sesle söylenmesidir (Seper ve Yolboldi 2002: 75, 76).

isim yasığüçi hoşumçılar: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde isim yapım ekleri *isimdin isim yasığüçilar* “isimden isim yapan ekler”, *süpet ve sandin isim yasığüçilar* “sıfat ve sayıdan isim yapan ekler”, *péildin isim yasığüçilar* “fiilden isim yapan ekler” şeklinde üç grupta incelenir (Tömür 1993: 83-97).

isimdaş haraktérlik söz birikmisi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde yardımcı unsuru isim, sıfat, sayı ya da zamirlerden, temel unsuru isim-fiilden oluşan sözcük grubudur. Yayınlarda verilen *Kitap oquşniñ paydısi köp* “Kitap okumanın faydası çok”; *Vetenni koğdaş hemme kişiniñ mecburiyiti* “Vatanı korumak herkesin zorunluluğudur” cümlelerinde isim-fiil grubu olduğu belirtilmiştir (Seper ve Yolboldi 2002: 301; Böreyar 2004: 282).

izah éniqlığıçi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözcük ya da sözcük grubunun aynı şeyi bildirdiği, sonrakinin öncekini açıkladığı sözcük ya da sözcük gruplarıdır. Arasöz, sözcük ya da sözcük gruplarından sonra gelerek onun anlamını daha açık ifade eder. *Siler – yaşlar vetinimizniñ kelgüsü iğiliri* “Sizler -gençler vatanımızın gelecek sahipleri”; *Ben bugün keçkurun (saet altilderde) silerniñ öyge baray* “Ben bugün akşam -saat altı gibi- sizin eve gideyim” cümlelerindeki altı çizili sözcükler arasözdür (Ehmet 1981: 865, 866; Baki 1983: 232, 233; Böreyar 2004: 320).

kélişiş munasivitediki éniqlığıçi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iyelik sistemi içinde birbirine bağlanan tamlamalardaki *-nIn* ve *ø* ilgi ekli tamlayandır. Tamlayan Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümle ögesi kabul edilmektedir. *Méniñ sözüüm* “benim sözüm”, *yaz küni* “yaz günü” şeklindeki yapılar ekli tamlayandır (Musa 1985: 338).

ki arķılık bağlanmış békındilik kşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde temel cümle ile yardımcı cümlenin ki ile birbirine bağlandığı cümledir. *Méniñ tilikim şuki, mañimu bir dua kılsila, menmu siliniñ bolup kétey* “Benim dileğim şu ki, bana da bir dua etseniz ben de sizin olayım”; *Melum bolidiki, Raci baliniñ Gülkiz dégen söygini bolganiken* “Malumdur ki Raci'nin Gülkız adlı bir sevdiği varmış” yapıları bu türe örnektir (İmin 2003: 627).

ki bağliğıçisi arķılık bağlinip kelgen békındilik kşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde basit cümlelerin ki aracılığı ile bağlandığı cümledir. *U armıye şuniñ üçün küçlükki, uniñğa katnaşkanlarniñ hemmisi añlık intizamğa ige* “Bu ordu şunun için güçlüdür ki, ona katılanların hepsi bilinçli bir düzene sahip”; *U özini şundaķ çoñ tutiduki, özidin başķa hiçkimni közige ilmaydu* “O kendini öyle büyük görür ki kendisinden başka herkesi hor görür” yapıları ki'li birleşik cümledir (Musa 1985: 375).

ki bağliğıçisi arķılık bağlinip kelgen békındilik murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde ki'nin eklendiğı temel cümleyle yardımcı cümleden oluşan cümledir. ki'li birleşik cümlede temel cümle yardımcı cümleden önce gelir. *Biz şuni estin çıkarmaslıkimiz lazimki, şadlık bilen kayģu her vakit birge yüridu* “Bizim şunu aklımızdan çıkarmamamız gerekir ki, sevinçle kayğı her zaman birlikte yürür”; *Uniñ tirişçanlıķi şundaķki, bir minut vakitnimu koldin bermeydu* “Onun çalışkanlığı şöyle ki bir dakikalık zamanı bile boşa geçirmez” yapıları bu türe örnektir (Börevar 2004: 351).

kşma péil: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iki fiilin birbirine eklenmesi ya da fiil olmayan sözcüklerin yardımcı fiillere eklenmesiyle yapılan fiildir. Yayınlarda *işlep çıkar-* “üret-”, *karşı al-* “karşıla-”, *karap tur-* “bakıp dur-” fiilleri bu türe örnek olarak verilmiştir (Ehmet 1981: 740; Baki 1983: 129-131; Musa 1985: 278; Tömür 1993: 221; Börevar 2004: 214).

léksikolojiye: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözlükbilim anlamına gelmektedir (Seper ve Yolboldi 2002: 79).

meķset haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde emir ve bildirme görevindeki fiile ya da isme *dep* “diye” yardımcı fiilin eklenmesi ile oluşan zarf tümlecidir. Bu gruba giren zarf tümleçleri sadece amaç bildirmektedir. *Oynay dep keldim* “Oynayayım diye geldim”; *Yarim yar dep ketkendu* “Yarım yar diye gitmiş” cümlelerindeki altı çizili sözcükler bu türe örnektir (Baki 1983: 236; Musa 1985: 338, 340; Seper ve Yolboldi 2002: 341; İmin 2003: 583-586; Börevar 2004: 310).

menilik bölek: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözcüklerde daha küçük parçalara ayrılmayan en küçük fonetik birimdir. *Oķu+t+ķuçi* “öğretmen” sözcüğünde *oķu-*, *-t-*, *-ķuçi* yapıları şekilbirimdir (Seper ve Yolboldi 2002: 142).

mişdar revîşi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde fiile ya da isme bağlanarak işin, hareketin ya da varlıkların miktarını bildiren zarflardır. *Az sözlep, köp tiñla* "Az konuşup çok dinle"; *U kiskiče sözlidi* "O kısaca konuştu" cümlelerinde altı çizili sözcükler miktar zarfıdır (Seper ve Yolboldi 2002: 201).

morfologiyilik usulda yasalğan yasalma sözler: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde *sez+gü* "sezgi", *emğek+çan* "çalışkan" sözcüklerindeki gibi yapım eki alan sözcükler bu terimle karşılanır (Seper ve Yolboldi 2002: 145, 146).

murekkep cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iki ya da daha fazla basit cümlelerin birleşmesinden oluşan cümledir. Birleşik cümleyi basit cümleden ayıran en önemli özellik basit cümlelerin başka cümlelere bölünemezken birleşik cümlelerin zorunlu durumlarda başka cümlelere bölünebilmesidir. Basit cümle sözcük ya da sözcük gruplarından, birleşik cümle alt cümlelerden oluşur. *Men bu yerge kelsem, hiçkim yok iken* "Ben buraya geldiğimde hiç kimse yoktu"; *Adem köp bolsa, pikir köp bolidu, kızgınliq yukiri bolidu, geyret zor bolidu* "İnsan çoksa fikir çok olur, coşkunluk fazla olur, gayret büyük olur" cümleleri birleşik cümledir (Nesrulla 1981: 300; Böreyar 2004: 344).

müstekil bölek: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümlede belirli bir sözdizimsel görevi karşılamayan, diğer öğeler ile sözdizimsel ilgi kuramayan sözcük ya da sözcük grubudur. Ünlemler, seslenme edatları ya da kişisel görüş bildiren sözcükler Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümle dışı öge kabul edilir. *Hey adaş, nime devatisen* "Hey arkadaş, ne diyorsun"; *Adaş, méninçe, hayatimizni kedirleydiğan peyt keldi* "Arkadaş, bana göre, hayatımızın kıymetleneceği an geldi" cümlelerindeki altı çizili sözcükler cümle dışı ögedir (İmin 2003: 592-593).

orun haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde işin ya da hareketin yerini bildiren tümleçtir. Taranan Yeni Uygur Türkçesi gramercilik anlayışı ile yazılmış çalışmalardaki cümle öğeleri sınıflandırmalarında dolaylı tümleç bulunmamakta, Türkiye Türkçesi gramerciliğinde dolaylı tümleci karşılayan bu yapılar zarf tümlecinin bir türü olarak verilmektedir. Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde zarf tümleci kabul edilen bu yapılar, Türkiye Türkçesi gramerciliğinde dolaylı tümleci karşıladığı için söz konusu terimin karşılığı, bu çalışmada dolaylı tümleç olarak verilmiştir. *Nereye, neye, nerede, nereden, neyden, nereye kadar, neye kadar* gibi sorulara cevap olan sözcükler bu gruba girer. *Ular Béyciñda ikki yıl okudi* "Onlar Pekin'de iki yıl okudu", *Akam takka ketti* "Ağabeyim dağa gitti" cümlelerindeki altı çizili sözcükler bu türe örnektir (Ehmet 1981: 870, 871; Baki 1983: 237; Musa 1985: 340; Seper ve Yolboldi 2002: 341; İmin 2003: 583-586; Böreyar 2004: 310).

ömlük almişi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde varlıkların belirsizliğini ifade eden *pütkül* "bütün", *barliq* "hepsi", *barçe* "hepsi" gibi zamirler bu terimle karşılanır (Seper ve Yolboldi 2002: 228).

ötümlük toldurğu: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümlede belirtme durumunda gelen nesnedir. Belirtme durumu ekinin geldiği ya da Ø belirtme durumundaki sözcükler geçişli nesnedir. Belirtme dışındaki durum ekleriyle gelen sözcükler çoğunlukla geçişli nesne olamaz. *Biz uni yokliduk.* "Biz onu ziyaret ettik"; *Ular tapşuruk işlidi* "Onlar ödev yaptı"; *Ehmet resim sizdi* "Ahmet resim çizdi" cümlelerindeki altı çizili sözcükler geçişli nesneye örnektir (Baki 1983: 224-227; Böreyar 2004: 302, 303).

ötümsüz toldurğu: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümlede yönelme, ayrılma ve bulunma durumundaki nesnedir¹. Geçişsiz nesnelere harekete yönelen objeyi ya da hareketle ilgili unsuru dile getirmektedir. Geçişsiz nesne *kimden, neyden, kimde, nede, neye, kim ile, ne için* gibi sorulara cevap olmaktadır. *Ademniñ sölitige karımay, méhniñtice kara* "Kişinin görünüşüne bakma, işine bak"; *Ussul tüzde yahşi, gep yüzde yahşi* "Dans düzde güzel, söz yüz yüze güzel"; *Men depterge kelem bilen het yazdım* "Ben deftere kalemle yazı yazdım" cümlelerindeki altı çizili sözcükler geçişsiz nesnedir (Baki 1983: 228; Böreyar 2004: 302, 303).

paoza: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde telaffuz sırasında cümle ve anlam birlikleri arasındaki duraklamadır (Seper ve Yolboldi 2002: 76).

revişdaş haraktérlik/haraktirlik söz birikmisi: İmlada araştırmacılar arasında yazım farklılıkları görülmektedir. Böreyar, Seper ve Yolboldi tarafından *revişdaş haraktérlik söz birikmisi*, Musa tarafından *revişdaş haraktirlik söz birikmisi* şeklinde verilen bu terim tamlananı zarf-fiilden oluşan sözcük grubu anlamına gelir. *Bir körüp "bir görüp", sözini añlımay "sözünü dinlemeden", hatalıñini tonup "hatasını anlayıp"*

¹ Türkiye Türkçesi gramerciliğinde yönelme, ayrılma ve bulunma durumundaki sözcüklerin nesne kabul edilmesi ile ilgili görüşler bulunduğundan bu terim Türkiye Türkçesi gramerciliğinde *geçişsiz nesne* terimi ile karşılanmıştır. Bazı araştırmacılar yönelme, bazıları ayrılma, bazıları da hem yönelme hem ayrılma durumu ekinin alan isimlerin nesne olması gerektiğini belirtmektedir. bk. Ahmet Cevat Emre (1988). "Türkçede Cümle". *TDAY-Belleten 1954*: 128; Erdoğan Boz (2007). "Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümencenin Nesne Ögesi Üzerine". *Turkish Studies*. 2/2: 102-108; Erdoğan Boz (2004). "Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. I: 501-511; Gülsel Sev (2004). "Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinin Kullanımı". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*: 2655-2666; İsmet Cemiloğlu (2000). "Nesne Kavramı Üzerine". *Milli Eğitim*, 22; Leylâ Karahan (1997). "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine". 549: 209-213; Nuh Doğan (2010). "Türkçede Nesneyi Belirleme Sorunu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*. 3/10: 225-230; Özge Can Bakırlı-Songül Ercan (2010). "Türkçede Yönelme Durumu Kaydırımı ve Çift-Geçişli Yapılarda Dolaysız Nesne". <http://sosyalbilimler.cukurova.edu.tr/dergi/dosyalar/2010.19.1.642.pdf> (Erişim tarihi: 13.05.2016); Rasim Şimşek (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi Tümceler Belirtme Öbekleri Çözümleme*. Trabzon: Kuzey Gazetecilik matbaacılık, 112-113; Samim Sinanoğlu (1957). "Basit Cümlede Nesne ve Tümleç". *Türk Dili*. VI: 370; Tahsin Banguoğlu (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 528.

gibi örnekler zarf-fiil grubudur (Seper ve Yolboldi 2002: 302; Böreyar 2004: 282; Musa 1985: 319).

sémasiolojiye: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözcüğün anlamını inceleyen bilim şeklinde tanımlanır ve *sémantika* ile eş anlamda kullanıldığı belirtilir (Seper ve Yolboldi 2002: 82).

séntetik usulda yasalğan yasalma sözler: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözcüğün kök ya da gövdesine çeşitli yapım eklerinin gelmesi ile oluşan *sez+gü* "sezgi", *koğun+luk* "kavunluk" gibi sözcüklerdir (Seper ve Yolboldi 2002: 145).

sevep haliti: İş ya da hareketin yerine getirilme ya da getirilmeme nedenini bildiren cümle ögesidir. Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sadece sebep bildiren tümleçler bu gruba dâhil edilir. *U yahşi okuğanlıktın mukapatlandı* "O iyi okuduğundan ödül aldı"; *Kasım okumiğan seveplik uniñda nime yézilğanlıgını bilmey kalğan* "Kasım okumadığı için orada ne yazıldığını bilememiş" cümlelerindeki sebep bildiren altı çizili sözcükler zarf tümlecidir (Baki 1983: 236; Musa 1985: 338, 340).

sevep-mekset revışı: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iş ya da hareketin sebebini, amacını bildiren zarflar bu terimle karşılanır. *U ilacsizliktin şundağ kildi* "O çaresizlikten böyle yaptı"; *Bu yıl yamğur köp yağkanlıktın kelkün apiti yüz berdi* "Bu yıl yağmur çok yağdığından sel afeti oldu" cümlelerindeki altı çizili sözcükler bu türe girer (Seper ve Yolboldi 2002: 200).

sintaksislik söz birikmisi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözcüklerin çeşitli sözdizim kurallarına göre birleşmesinden oluşan gruptur. *Ular bilen biz* "onlar ile biz", *aq-kara* "siyah beyaz", *méniñ iradem* "benim iradem" gibi yapılar bu türe örnektir. Bazı yayınlarda *Bizniñ gunşémizda etiyazlıq térilgu başlandı* "Bizim köyümüzde ilkbaharlık ekim başladı" cümlesindeki *térilgu başlandı* "ekim başladı", *etiyazlıq térilgu* "ilkbaharlık ekim", *gunşémizda başlandı* "köyümüzde başladı", *bizniñ gunşémizda* "bizim köyümüzde" gibi yapılar da sözcük grubu kabul edilir (Nesrulla 1981: 255; Ehmet 1981: 821-831; Baki 1983: 209-212; Seper ve Yolboldi 2002: 298-302).

sintaksislik usulda yasalğan yasalma söz: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde ikiden fazla sözcüğün birbirine eklenmesi ile oluşan *bügün<bü+gün* "bugün", *ağine<ağa+ine* "arkadaş" gibi sözcüklerdir (Seper ve Yolboldi 2002: 145, 146).

sorağ cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde soru sözcükleri ya da bazı enklitikler aracılığıyla kurulan cümle türüdür. *Qandağ teliviñiz bar* "Nasıl bir talebiniz var"; *Ders başlanğandu* "Ders başlamıştır herhalde" gibi cümleler soru cümlesine örnektir (Nesrulla 1981: 240-243; Ehmet 1981: 805-810; Baki 1983: 197-200; Musa 1985: 309-311; İmin 2003: 571-574).

söz türkümü: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sözcüklerin anlamına, yapısına, sözdizimsel görevine göre ayrıldığı en temel gramatikal birliktir (Seper ve Yolboldi 2002: 153).

söz uranı: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümlede sözcüklerin, harflerin sert, yumuşak, uzun, kısa, alçak ya da yüksek sesle söylenmesidir (Seper ve Yolboldi 2002: 76).

söz urğusu: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde çok heceli sözcüklerdeki bazı sesbirim ya da hecelerin bu kelimedeki diğer sesbirim ya da hecelere göre daha güçlü söylenmesidir (Seper ve Yolboldi 2002: 73).

süpet haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iş ya da hareketin nasıl meydana geldiğini anlatan cümle ögesidir. Bu zarf tümleci sadece durum bildiren zarf tümleçlerini karşılamaktadır. *U hetni nahayiti çiraylık yazidu* "O mektubu çok güzel yazar" cümlesindeki altı çizili durum bildiren sözcük zarf tümlecidir (Musa 1985: 340).

süpet yasığüçi қоşumçılar: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde sıfat yapan ekler *isimdin süpet yasığüçilar* "isimden sıfat yapan ekler", *péildin süpet yasığüçilar* "fiilden sıfat yapan ekler", *reviştin süpet yasığüçilar* "zarftan sıfat yapan ekler", *sanmıktar birikmisidin süpet yasığüçi қоşumçilar* "sayı gruplarından sıfat yapan ekler", *süpettin süpet yasığüçilar* "sıfattan sıfat yapan ekler" olmak üzere beşe ayrılır (Tömür 1993: 109-117).

süpetdaş һарактёрлик/һарактирлик söz birikmisi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde araştırmacılar arasında imlada *é, i* sesinin yazımında bazı farklılıklar görülmektedir. Bazı araştırmacılar bu terimi *süpetdaş һарактёрлик söz birikmisi* şeklinde yazarken bazı araştırmacılar *süpetdaş һарактирлик söz birikmisi* şeklinde yazmaktadır. Bu terim temel unsuru sıfat-fiilden, yardımcı unsuru isim, sıfat, sayı ya da zamirlerden oluşan sözcük grubu anlamına gelir. *Mendin alğan* "benden alan", *güldék éçilğan* "gül gibi açılan", *yıraқni köridiğan* "uzağı gören" gibi yapılar sıfat-fiil grubudur (Seper ve Yolboldi 2002: 302; Böreyar 2004: 282; Musa 1985: 319).

süpet-herket/süpet-heriket haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iş ya da hareketin durumunu bildiren cümle ögesidir. Durum bildiren tüm zarf tümleçleri bu gruba girmektedir. Bu cümle ögesi *nasıl* sorusuna cevap verir. *Poyiz çapsan keldi* "Tren çabuk geldi"; *U küliüp sözlidi* "O gülerken konuştu" cümlelerindeki altı çizili durum bildiren sözcükler zarf tümleci kabul edilir (Baki 1983: 236).

şertlik munasivitediki békindilik қоşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde yardımcı cümlesi temel cümleye şart eki ile bağlanan cümledir. -sA ekini alan her cümle şartlı birleşik cümle olamaz. Cümlelerin şartlı birleşik cümle olabilmesi için başına eğer sözcüğünün getirilebilmesi gerekir. *Eger pul tapalisam, hergiz aç қalmayttim* "Eğer para bulabilseydim asla aç kalmazdım"; *(Eger) Ular bizge çékilidiken, ularniñ dekkisini berimiz* "(Eğer) Onlar bize dokunurlarsa, onların cezasını veririz" gibi cümleler şartlı birleşik cümledir (İmin 2003: 622-624).

tarmağ cümliliri bağliğıçılar arkilik teñdaş munasivette bağlanğan qoşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde anlamca birbiriyle ilgili olan cümlelerin bağlama edatları ile birleşmesinden oluşan cümledir. *Kışlık tetilde vaqit az bolup qaldi, şuniñ üçün öyge barmidim* “Kış tatili kısaydı, onun için eve gitmedim” cümlesi bu türe örnektir (Seper ve Yolboldi 2002: 363-365).

tarmağ cümliliri ki bağliğıçisi arkilik békindilik munasivette bağlanğan qoşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde ki’nin eklendiği temel cümle ile yardımcı cümleden oluşan cümledir. *Bizniñ ümidimiz şuki, tirişip ilm-pen işleñlar* “Bizim ümidimiz şu ki, çabalayıp ilim fen öğrenin”; *Bu tağ şunçilik évizki, üstidiki karlar yazdimu érimeydu* “Bu dağ o kadar yüksek ki üstündeki karlar yazın da erimez” cümleleri ki’li birleşik cümle kabul edilir (Seper ve Yolboldi 2002: 371).

tarmağ cümliliri teñdaş munasivette bağliğıçılarsız bağlanğan qoşma cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bağlama edatı olmadan anlamca birbiri ile ilgili cümlelerin birleşmesinden oluşan cümledir. *Dost ağıritip éytar, düşmen küldürüp* “Dost ağılatıp söyler, düşman güldürüp”; *Kün issidi, qar érimidi* “Hava ısındı, kar erimedim” cümleleri sıralı cümledir (Seper ve Yolboldi 2002: 366-368).

tasdik cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde içinde -mA [-ma, -me] olumsuzluk eki, *değil* (emes), *hayır* (yağ), *yok* (yoğ) gibi sözcüklerin bulunmadığı cümledir. *Yaqa yurtlarğa bérip musapir bolmaq tes iş* “Başka memleketlere gidip gurbetçi olmak zor iş”; *U çekimçidin hemme adem bizar* “O dedikoducudan herkes bıkmış” gibi cümleler olumlu cümledir (Raşidin 1994: 20, 21).

tekrariy söz: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde aynı sözcüğün tekrarı yoluyla oluşan yapılarıdır. *Asta-asta* “yavaş yavaş”, *öymu-öy* “ev ev”, *ayrim-ayrim* “tek tek”, *kündin-künge* “günden güne” gibi yapılar ikilemedir (Ehmet 1981: 550-553; Musa 1985: 189; İmin 2003: 413).

tohtaş: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde telaffuz sırasında cümle ya da anlam birlikleri arasındaki ses kesintisidir (Seper ve Yolboldi 2002: 76).

uslubiyet ilmi: Dilin kullanılış biçimlerini inceleyen bilimdir (Seper ve Yolboldi 2002: 83).

ündeş cümle: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde kişinin duygularını ya da heyecanlarını anlatan cümledir. *Bu ecep çirayliq bağ iken* “Bu çok güzel bağ imiş”; *Vay ésit, ecep bilmepimiz* “Ah yazık, nasıl bilmedik” cümleleri ünlem cümlesidir (Ehmet 1981: 810-813; Baki 1983: 200-201; Seper ve Yolboldi 2002: s. 316-318; Nesrulla 1981: 243-245; İmin 2003: 575-576; Böreyar 2004: 265-266; Musa 1985: 311-312).

vaqit haliti: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde iş ya da hareketin oluş zamanını bildiren zarf tümlecidir. Bu terim sadece zaman bildiren zarf tümleçlerini karşılamaktadır. *Men tünügün kelgenidim* “Ben dün gelmişim”, *Kéçe yağmur nahayiti kattiq yağdı* “Gece yağmur oldukça fazla yağdı” cümlelerinde altı çizili zaman

bildiren sözcükler zarf tümlecidir (Ehmet 1981: 870, 871; Baki 1983: 236; Seper ve Yolboldi 2002: s. 342).

yandaş énişliğıçi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde ek almayan tamlayandır. Eksiz tamlayan, Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde cümle ögesi kabul edilmektedir. *Yaşsi dihan ulaşni bağıdu, yaman dihan kaçısını kağıdu* “İyi çiftçi hayvanlara bakar, kötü çiftçi kaçısını vurur” cümlesindeki altı çizili sözcükler eksiz tamlayandır (Musa 1985: 337).

yandış munasivitediki énişliğıçi: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde yalın halde gelen isim, sıfat, sayı, sıfat-fiil, zamir ya da zarflardan oluşan tamlayandır. Eksiz tamlayan cümle ögesi kabul edilmektedir. *Kızıl bayrak* “kırmızı bayrak”, *on depter* “on defter” tamlamalarındaki altı çizili sözcükler eksiz tamlayandır (Seper ve Yolboldi 2002: 333).

yüklime: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde eklendiğı sözcük, sözcük grubu ya da cümleye anlam kazandıran yardımcı sözcüktür. Çoğunlukla *-mu, -çu, -ma, ğu, -ku, -de, -te, -kin, -la, -ze* gibi yapılar enklitik kabul edilmektedir. *Şelimiñi bérip tursañcu* “Kalemimi verir misin”; *Menla baray* “Sadece ben gideyim” cümlelerindeki altı çizili yapılar enklitiktir (Tömür 1993:462; Seper ve Yolboldi 2002: 284).

zit menilik: Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde *issik-soğuk* “sıcak soğuk”, *kéçekündüz* “gece gündüz” gibi anlamları bakımından birbirine zıt olan sözcükler bu terim ile karşılanmaktadır (Seper ve Yolboldi 2002: 99).

3. EKLENEN GRAMER TERİMLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ GRAMER TERİMİ KARŞILIKLARI

-A-	
analitik usulda yasalğan yasalma sözler	: birleşik sözcük
at	: isim
-B-	
bağliğıçi arşilik bağlangan teñdaş murekkep cümle	: bağlı cümle
bağliğıçi(lar) arşilik bağlangan teñdaş koşma cümle	: bağlı cümle
bağliğıçi(lar)siz bağlangan teñdaş koşma cümle	: sıralı cümle
bağliğıçilik teñdaş koşma cümle	: bağlı cümle
bağliğıçilik teñdaş murekkep cümle	: bağlı cümle
bağliğıçisiz bağlangan teñdaş murekkep cümle	: sıralı cümle
bağliğıçisiz teñdaş koşma cümle	: sıralı cümle
bağliğıçisiz teñdaş murekkep cümle	: sıralı cümle

baş bölek	: temel öge
baş morféma	: anlamlı şekilbirim
bayan cümle	: bildirme cümlesi
békindurguçi cümlisi ki bağlıguçisi bilen kelgen békindilik murekkep cümle	: ki'li birleşik cümle
belge haliti	: zarf tümleci (sadece durum bildiren zarf tümlecini karşılar)
birikken söz	birleşik sözcük
-C-	
cümle ahañi	: tonlama
cümle bilen grammatikilik bağlinişi yok söz	: cümle dışı öge
cümle urğusi	: cümle vurgusu
cümliniñ baş bölekliri	: cümlenin temel ögeleri
cümliniñ egeşme bölekliri	: cümlenin yardımcı ögeleri
cüp söz	: ikileme
-Ç-	
çek keliş	: sınırlama durumu
çirmişiş munasivitediki éniđliđuçi	: ekli tamlayan
-D-	
derice-miğdar haliti	: zarf tümleci (sadece derece-miktar bildiren zarf tümleçlerini kapsamaktadır)
-E-	
egeşme bölek	: yardımcı öge
egeşme morféma	: görevli şekilbirim
-H-	
halet	: zarf tümleci
herket nam ıaraktirlik söz birikmisi	: isim-fiil grubu
-ı-	
ıever cümle	: bildirme cümlesi
-İ-	
igilik cümle	: özneli cümle
igisiz cümle	: öznesiz cümle
imkaniyet tüsi	: yeterlik
inkar cümle	: olumsuz cümle
intonatsiye	: tonlama
isim yasığuçi ıoşumçılar	: isim yapım ekleri
isimdaş ıaraktérlik söz birikmisi	: isim-fiil grubu
izah éniđliđuçi	: arasöz
-K-	
kelişiş munasivitediki éniđliđuçi	: ekli tamlayan
ki arkılik bağlangan békindilik ıoşma cümle	: ki'li birleşik cümle

ki bağliğıçisi arkilik bağlinip kelgen	: ki'li birleşik cümle
békindilik қоша cümle	
ki bağliğıçisi arkilik bağlinip kelgen	: ki'li birleşik cümle
békindilik murekkep cümle	
-K-	
қоша péil	: birleşik fiil
-L-	
léksikologiyе	: sözlükbilim
-M-	
mеқset haliti	: zarf tümleci (sadece amaç bildiren zarf tümleçlerini kapsar)
menilik bölek	: şekilbirim
miđdar reviši	: miktar zarfı
morfoloğiyilik usulda yasalđan yasalma sözler	: türemiş sözcük
murekkep cümle	: birleşik cümle
müsteқil bölek	: cümle dışı öge
-O-	
orun haliti	: dolaylı tümleç
-Ö-	
ömlük almişi	: belirsizlik zamiri
ötümlük toldurđuçi	: geçişli nesne
ötümsiz toldurđuçi	: geçişsiz nesne
-P-	
paoza	: durak
-R-	
revišdař Һarakterlik/Һarakterlik söz birikmisi	: zarf-fiil grubu
-S-	
sémasiologiyе	: anlambilim
séntetik usulda yasalđan yasalma sözler	: türemiş sözcük
sevep haliti	: zarf tümleci (sadece sebep bildiren zarf tümlecini karşılar)
sevep-meқset reviši	: sebep-amaç zarfı
sintaksislik söz birikmisi	: sözcük grubu
sintaksislik usulda yasalđan yasalma söz	: birleşik sözcük
soraқ cümle	: soru cümlesi
söz türkümü	: sözcük türü
söz urani	: tonlama
söz urđusi	: sözcük vurgusu
süpet haliti	: zarf tümleci (sadece durum bildiren zarf tümlecini karşılar)
süpet yasığuçi қошумçılar	: sıfat yapım ekleri
süpetdaş Һarakterlik/Һarakterlik söz birikmisi	: sıfat-fiil grubu

süpet-herket/süpet-heriket haliti	: zarf tümleci (sadece durum bildiren zarf tümlecini karşılar)
-Ş-	
şertlik munasivitediki békindilik қоşma cümle	: şartlı birleşik cümle
-T-	
tarmaқ cümliliri bağlığuçılar arқılık teñdaş munasivette bağlangan қоşma cümle	: bağlı cümle
tarmaқ cümliliri ki bağlığuçisi arқılık békindilik munasivette bağlangan қоşma cümle	: ki'li birleşik cümle
tarmaқ cümliliri teñdaş munasivette bağlığuçılarsız bağlangan қоşma cümle	: sıralı cümle
tasdiқ cümle	: olumlu cümle
tekrariy söz	: ikileme
tohtaş	: durak
-U-	
uslubiyet ilmi	: anlatımbilim
-Ü-	
ündeş cümle	: ünlem cümlesi
-V-	
vaқit haliti	: zarf tümleci (sadece zaman bildiren zarf tümlecini karşılar)
-Y-	
yandaş éniқliđuçi	: eksiz tamlayan
yandiş munasivitediki éniқliđuçi	: eksiz tamlayan
yüklime	: enklitik
-Z-	
zit menilik	: zıt anlamlılık

SONUÇ

Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'nda Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili 453 gramer terimi bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu'nda yer almayan Doğu Türkistan'daki Uygur gramercilik anlayışına ait 84 Yeni Uygur Türkçesi gramer terimi üzerinde durulmuştur.

Eklenen gramer terimlerinden hareketle Yeni Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki gramer terimlerinin her zaman bütünüyle örtüşmediği ve iki lehçedeki gramer anlayışlarında bazı görüş ayrılıkları olduğu görülmüştür. Yeni Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki gramer anlayışlarında görüş ayrılıklarının olması, bu durumun gramercilikte esas alınan ekol farklılığından kaynaklandığını

düşündürmektedir. Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde yapısal dilbilimin ve Sovyet gramerciliğinin yansımaları bulunmaktadır.

Eklenen gramer terimlerinden hareketle bütünüyle bir terim birliğinden söz etmenin pek mümkün olmadığı görülür. Yeni Uygur Türkçesi gramerciliğinde bazı gramer terimleri standart hale gelmiş, bazıları ise sadece araştırmacılara özgü kalmıştır. Araştırmacılara özgü gramer terimlerinin görülmesi araştırmacıların çeşitli sebeplerle önceki terimlerden farklı bir terim oluşturma çabasından kaynaklanıyor olmalıdır.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Halil ve YELTEN, Muhammet (2005), *Kelime Grupları*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- AHANOV, Kaken (2008), *Dil Biliminin Esasları* (Çev. Murat CERİTOĞLU), Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATABAY, Neşe vd. (1981), *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATABAY, Neşe vd. (1983), *Sözcük Türleri (Ad, Sıfat, Belirteç, Adıl, İlgeç, Bağlaç, Ünlem, Eylem)*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Mehmet (2006), *Dilbilim El Kitabı*, Bişkek: Avrasya Yayınları.
- BAKİ, Abdükerim (1983), *Hazirki Zaman Uygur Tili*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- BANGUOĞLU Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BASKAKOV, Aleksandr Nikolayeviç (2011), *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları* (Çev. Oktay Selim KARACA). Ankara: Kesit Yayınları.
- BAŞKAN, Özcan (1967), *Lengüistik Metodu*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- BILGEGİL, M. Kaya (1963), *Eğitim Enstitüleri için Türkçe Dilbilgisi Edebiyat Bilgi ve Teorilerine Giriş*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- BOZ, Erdoğan (2004), "Türkiye Türkçesinde +DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı I*, 501-512.
- BOZKURT, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi*, Ankara: Hatiboğlu Yayınları.
- BÖREYAR, Muhemmet Abliz (2004), *Toluk Ottura Mektep Okuğuçiliri Üçün Uygur Tili Bilimliri ve Meşikliri*, Kaşgar: Keşker Uygur Neşriyatı.
- BURAN, Ahmet ve ALKAYA, Ercan (2014), *Çağdaş Türk Yazı Diller 2: Güneydoğu Karluk Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DELİCE, H. İbrahim (2008), *Sözcük Türleri*, Sivas: Asitan Yayınları.

- DEMİR, Nurettin ve YILMAZ, Emine (2003), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- DEMİRAY, Kemal (1967), "Edat Tümleçleri Konusundan Doğan Düşünceler", *Türk Dili*, XVII (193), 16-18
- DİZDAROĞLU, Hikmet (1976), *Tümcebilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- EHMET, Turdi (1981), *Uygur Tili 2*, Ürümçi: Şıncañ Maarip İnstitüti.
- ERCİLASUN, A. B. (2008), "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", *Dil Araştırmaları*, 2, 35-56.
- ERKMAN, Akerson Fatma (2000), *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Ferdinand de Saussure Genel Dilbilim Dersleri 1* (Çev. Berke VARDAR) (1976), Ankara: TDK Yayınları.
- Ferdinand de Saussure Genel Dilbilim Dersleri 2* (Çev. Berke VARDAR) (1978), Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1972), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1978), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınevi.
- HUBER, Emel (2008), *Dilbilime Giriş*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- İMİN, Ehmet (2003), *Hazirki Zaman Uygur Tili*, Ürümçi: Şıncañ Helğ Neşriyatı.
- KAHRAMAN, Tahir (2007), *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Ad Çekim Ekleri ve Bunların İşlevleri*, İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (1993), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut (1992), *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul: Orkun Yayınevi.
- KORKMAZ, Zeynep (2007a), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007b), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- MUSA, Enseridin (1985), *Hazirki Zaman Uygur Tili*, Şıncañ: Şıncañ Maarip Neşriyatı.
- NESRULLA (1981), *Hazirki Zaman Uygur Tili*, Ürümçi: Şıncañ Helğ Neşriyatı.
- ÖZKAN, Mustafa ve SEVİNÇLİ, Veysi (2008), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

- RAŞİDİN, Yolvas (1994), "Uygur Tilidiki İnkâr Cümliler Heqqida Deslepki Mulahize", *Til ve Tercime* (6): 20.
- SAVUT, Behtiyar (1991), *Kışkıçe Tilşunaslık Luğiti*, Ürümçi: Şıncañ Hëlq Neşriyati.
- SEPER, Sulayman ve YOLBOLDI, Nesirulla (2002), *Hazırkı Zaman Uygur Tili (Tüzitilgen Nusqisi)*, Ürümçi: Şıncañ Hëlq Neşriyati.
- SEYİT, Bekri (1988), "İgisiz Cümle Toğrisida", *Til ve Tercime* (8): 40.
- TARIKDAROĞLU, Abdurrahman (1994), *1928 Sonrası Türk Dil Bilgisi Kitaplarında Terimler Sorunu ve Çözüm Yolları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- TOKLU, M. Osman (2009), *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÖMÜR, Hemit (1993), *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi*, Pekin: Milletler Neşriyati.
- UZUN, N. Engin (2004), *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- ÜÇÖK, Necip (1947), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara: Sakarya Basımevi.
- VARDAR, Berke vd. (1980), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- VARDAR, Berke vd. (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VARDAR, Berker (2001), *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YAZICI-ERSOY, Habibe (2007), Yeni Uygur Türkçesi Bölümü, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Akçağ: 355-428.